

O'ZBEK XALQ EPOSIDA MIFOLOGIK OBRAZLAR VA ULARNING FUNKSIYALARI

Shoimova Feruza Isoqovna,

Jizzax davlat pedagogika universiteti Filologiya fakulteti

“Fakultetlararo xorijiy tillar” kafedrası Dotsent v.b

shoimovaferuza@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199829>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq eposidagi asosiy mifologik obrazlar, ularning semantik mazmuni, funksiyalari va tarixiy ildizlari tahlil qilinadi. O'zbek xalq og'zaki ijodi, ayniqsa qahramonlik dostonlari va ertaklari, turkiy xalqlarning qadimgi mifologik tafakkurini o'zida mujassam etgan. Mifologik obraz nafaqat syujet elementi, balki inson va borliq o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi murakkab tizimdir.

Kalit so'zlar: o'zbek xalq eposi, mifologik obraz, qahramon arxetipi, “Alpomish”, “Go'ro'g'li”, turkiy mifologiya, shamanizm, totemizm, dev, ajdaho, yalmog'iz, pari, ajdodlar ruhi, epik struktura, mifologik realizm, obraz transformatsiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируются основные мифологические образы в узбекском народном эпосе, их семантическое содержание, функции и исторические корни. Узбекское народное устное творчество, особенно героические дастаны и сказки, воплощает древнее мифологическое мышление тюркских народов. Мифологический образ рассматривается не только как элемент сюжета, но и как сложная система, выражающая связь между человеком и бытием.

Ключевые слова: узбекский народный эпос, мифологический образ, архетип героя, «Алпамыш», «Гороглы», тюркская мифология, шаманизм, тотемизм, дэв, дракон, ялмогиз, пери, духи предков, эпическая структура, мифологический реализм, трансформация образа.

Annotation. This article analyzes the main mythological images in Uzbek folk epics, their semantic content, functions, and historical origins. Uzbek oral folklore, especially heroic epics and fairy tales, embodies the ancient mythological thinking of Turkic peoples. A mythological image is considered not only as a plot element but also as a complex system that expresses the connection between human beings and existence.

Keywords: Uzbek folk epic, mythological image, hero archetype, “Alpomish,” “Gorogly,” Turkic mythology, shamanism, totemism, dev, dragon, yalmogiz, peri, ancestral spirits, epic structure, mythological realism, image transformation.

Kirish. O'zbek xalq og'zaki ijodi tizimida epos alohida o'rin tutadi. Ayniqsa qahramonlik dostonlari xalqning qadimiy dunyoqarashi, mifologik tafakkuri va ijtimoiy ideallarini o'zida mujassam etgan noyob badiiy qatlam hisoblanadi. O'zbek eposida qahramon obrazi markaziy o'rinni egallab, u nafaqat syujetning harakatlantiruvchi kuchi, balki kosmologik va axloqiy tartibning timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Qahramonning tug'ilishi, voyaga yetishi, sinovlardan o'tishi va yakunda g'alabaga erishishi qadimgi initsiatsiya marosimlariga xos bo'lgan “o'lim va qayta tug'ilish” siklining badiiy ifodasidir.

Adabiyotlar tahlili. Bu jarayon ayniqsa “Alpomish” dostonida yorqin namoyon bo‘ladi. Mazkur dostonida qahramon obrazi tarixiy haqiqat va mifologik tasavvurlar uyg‘unligi asosida shakllangan. Qahramonning mo‘jizaviy tug‘ilishi, uzoq sinovlardan o‘tishi, vaqtincha “yo‘qolishi” (asirlik, quyi dunyoga tushish) va yana qayta tiklanishi uning arxetipik tabiatini ochib beradi. Bu holat qahramonning nafaqat jismoniy, balki ruhiy yetilish jarayonini ham ifodalaydi. “Go‘ro‘g‘li” dostonida esa qahramon obrazi yanada ijtimoiylashgan shaklda namoyon bo‘lib, u adolat, erkinlik va xalq manfaatlarini uchun kurashuvchi shaxs sifatida talqin qilinadi. Bu esa arxaik miflarning tarixiy ong bilan uyg‘unlashganini ko‘rsatadi.

O‘zbek eposida antagonist obrazlar syujetning muhim strukturaviy komponenti hisoblanadi. Ular qahramonning sinovdan o‘tishiga xizmat qiladi va yaxshilik hamda yomonlik o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ifodalaydi. Bu obrazlar orasida ajdaho, dev va yalmog‘iz alohida ajralib turadi.

Tadqiqot metadologiyasi. Ajdaho odatda xaos, tartibsizlik va ibtidoiy kuchlarning ramzi sifatida talqin qilinadi. Qahramonning uni yengishi kosmik tartibning tiklanishini anglatadi. Dev obrazi esa murakkab semantikaga ega bo‘lib, u qadimgi demonologik tasavvurlar va keyinchalik shakllangan diniy qarashlarning sintezidan iborat. Dev ko‘pincha insoniy xususiyatlarga ega bo‘lib, u qahramonning kuchini sinovdan o‘tkazuvchi raqib sifatida tasvirlanadi. Yalmog‘iz obrazi esa ambivalent xarakterga ega: u ba‘zan yordamchi, ba‘zan esa xavfli kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bu ikkiyuzlamalik uning qadimgi totemistik va onalik kultlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Eposda qahramonning muvaffaqiyatga erishishida yordamchi obrazlar muhim rol o‘ynaydi. Bu obrazlar qatoriga pari, farishtalar, ajdodlar ruhlari va muqaddas hayvonlar kiradi. Ular qahramonga yo‘l ko‘rsatadi, uni himoya qiladi yoki zarur paytda unga sehrli kuch bag‘ishlaydi. Masalan, “Go‘ro‘g‘li” dostonida pari obrazi qahramon bilan yaqin aloqada tasvirlanadi. U nafaqat sevgi timsoli, balki ilohiy yordam manbai hamdir. Bu motiv shamanistik tasavvurlardagi “ruh-ayol” konsepsiyasiga borib taqaladi. Ajdodlar ruhlari esa qahramonning ma’naviy tayanchi sifatida namoyon bo‘lib, uning harakatlarini yo‘naltiradi va xavf haqida ogohlantiradi. Bu esa qadimgi ajdodlarga sig‘inish an‘analarining epik shaklda saqlanib qolganini ko‘rsatadi.

Turkiy eposlarda ot obrazi alohida semantik yuklama kasb etadi. U qahramonning eng yaqin hamrohi, sodiq do‘sti va ba‘zan uning ruhiy “egizagi” sifatida talqin qilinadi. “Alpomish” dostonidagi Boychibor oti qahramonni nafaqat jismoniy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi, balki unga maslahat beradi, xavfni oldindan sezadi va uni ogohlantiradi.

Tahlillar va natijalar. Bu obraz totemistik qarashlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, unda inson va tabiat o‘rtasidagi uzviy aloqa aks etadi. Otning antropomorf

xususiyatlarga ega bo'lishi esa uning mifologik tabiatini yanada kuchaytiradi. Ba'zi hollarda qahramon va ot yagona ruhiy butunlik sifatida tasvirlanadi.

O'zbek eposida sehrli buyumlar muhim funksional rol o'ynaydi. Qilich, yoy, kamar, uzuk kabi predmetlar oddiy buyum emas, balki muqaddas kuch tashuvchisi sifatida tasvirlanadi. Ular qahramonning tanlanganligini tasdiqlaydi va unga ilohiy kuch bag'ishlaydi. Bunday buyumlar orqali mifologik tafakkurda "muqaddas" va "oddiy" tushunchalari o'rtasidagi farq yaqqol ko'rinadi.

Shu bilan birga, eposda olamning uch pog'onali modeli - yuqori, o'rta va quyi dunyo konsepsiyasi mavjud. Yuqori dunyo ilohiy mavjudotlar makoni, o'rta dunyo insonlar yashaydigan makon, quyi dunyo esa ruhlar va o'liklar olami sifatida tasavvur qilinadi. Qahramonning bu olamlar o'rtasida harakatlanishi shamanistik kosmologiyaning epik ifodasidir.

Eposda salbiy ayol obrazlari orqali ijtimoiy va ma'naviy ziddiyatlar ifodalanadi. Xoin ayol, yomon qaynona yoki aldovchi ayol obrazlari tartibsizlik, xiyonat va ichki qarama-qarshiliklarning timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Bu obrazlar inson ongidagi arxetipik qo'rquvlar bilan bog'liq bo'lib, ular orqali yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi muvozanat ochib beriladi.

XX–XXI asr o'zbek adabiyotida mifologik obrazlar yangi badiiy shakllarda namoyon bo'lmoqda. Ular endi bevosita epik obraz sifatida emas, balki ramziy va psixologik ma'noda qo'llanilmoqda. Zamonaviy yozuvchilar mifologik motivlarni metafora darajasiga ko'tarib, ularni insonning ichki dunyosini ochish vositasi sifatida ishlatmoqda.

Natijada "mifologik realizm" deb ataluvchi yo'nalish shakllandi. Bu yo'nalishda mif va reallik o'zaro uyg'unlashib, yangi estetik sifat hosil qiladi. Qadimgi obrazlar milliy o'zlik, tarixiy xotira va ma'naviy qadriyatlarning ramziga aylanadi.

Mifologik obrazlarning qiyosiy tahlili va zamonaviy adabiyotshunoslikdagi o'rni. O'zbek xalq eposidagi mifologik obrazlarni chuqurroq anglash uchun ularni turkiy xalqlarning boshqa epik an'analari bilan qiyosiy o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Qozoq, qirg'iz va turkman xalq eposi namunalari bilan taqqoslaganda o'zbek eposidagi obrazlar tizimining ham umumturkiy ildizlarga ega ekanligi, ham o'ziga xos milliy-mahalliy xususiyatlarga boy ekanligi aniq ko'rinadi. Masalan, qirg'iz xalqining "Manas" eposi bilan "Alpomish" dostonini taqqoslaganda qahramon arxetipining tuzilishida katta umumiylik kuzatiladi: mo'jizaviy tug'ilish, ilohiy belgilanganlik, raqib bilan muqarrar to'qnashuv va g'alaba qozonish. Biroq mifologik yordamchi kuchlarning tabiati, sehrli buyumlarning semantikasi va kosmologik modelning tafsilotlari jihatidan har ikki epos o'zining milliy o'ziga xosligini to'liq saqlab qolgan.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda mifologik obrazlarni o'rganish metodologiyasi sezilarli darajada kengaydi. K.G. Yungning arxetiplar nazariyasi o'zbek eposini yangicha nuqtai nazardan talqin qilishga zamin yaratdi. Ushbu nazariya asosida o'zbek eposidagi qahramon arxetipi, "soya" (dev va ajdaho), "anima" (pari va ilohiy ayol obrazlari) hamda "donishmand qari" (pir, muqaddas chol) kabi universal psixik qatlamlar aniqlanishi mumkin. Bu yondashuv epik obrazlarni inson psixikasining umumbashariy qatlamlari bilan bog'lab, ularning zamon-makonga bog'liq bo'lmagan abadiy mohiyatini ochib berishga imkon beradi. Shu bilan birga, V. Proppning qahramonlik ertagi morfologiyasi ham o'zbek epik matnlarini strukturaviy jihatdan tahlil qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq eposidagi mifologik obrazlar ko'p qatlamli va murakkab tizimni tashkil etadi. Ular nafaqat badiiy-estetik vazifani bajaradi, balki axloqiy, kosmologik va ijtimoiy ma'nolarni ham o'zida mujassam etadi. Bu obrazlar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va tarixiy xotirasi ifodalanadi.

Mifologik obrazlar zamonaviy adabiyotda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aksincha, ular yangi talqin va shakllar orqali bugungi madaniy jarayonlarda faol ishtirok etmoqda. Shu jihatdan o'zbek eposi nafaqat tarixiy meros, balki hozirgi adabiy tafakkurning ham muhim manbai hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев И. «Алпамыш» достонининг мифологик асослари // Узбек тили ва адабиёти. – 2003. – № 4. – С.22–29.
2. Джумаев А. «Алпомиш» достонининг семантик структураси. – Тошкент: Фан, 2001. – 144 б.
3. Имамов К. Узбек халк достонларининг генезиси ва эволюцияси. – Тошкент: Фан, 1986. – 215 б.
4. Каримов Н. Узбек фольклоридаги демонологик образлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 198 б.
5. Мирзаев Т. Узбек халк эпоси. – Тошкент: Фан, 1995. – 312 б.
6. Мусакулов А. Узбек фольклоридаги аёл образлари. – Тошкент: Университет, 1997. – 163 б.
7. Саримсақов Б. Узбек фольклорида шаманистик мотивлар. – Тошкент: Фан, 1980. – 178 б.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 365 с.
9. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 336 с.
10. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – 727 с.
11. Eliade M. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. – New York: Harcourt, 1959.
12. Jung C.G. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. – Princeton: Princeton University Press, 1969.